

S. Groenveld, M. Wintle, ed., *Under the sign of liberalism. Varieties of liberalism in past and present* (Britain and the Netherlands XII, Papers delivered to the twelfth Anglo-Dutch historical conference, Rotterdam 1994; Zutphen: Walburg pers, 1997, 158 biz., f49,50, ISBN 90 6011 990 8).

De tien artikelen die in deze bundel bijeengebracht zijn, vormen de schriftelijke neerslag van de twaalfde Anglo-Dutch historical conference die in 1994 in Rotterdam gehouden is. 'Liberalisme' keert als begrip in alle bijdragen terug maar behalve die thematische eenheid wordt de bundel inderdaad — zoals de titel suggereert — gekenmerkt door variëteit. Op elegante wijze weet de inleider, M. Wintle, enige samenhang te construeren. Hij duidt op thema's als gelijkheid, vrijheid, individualiteit en rationaliteit, maar geeft in één adem toe dat de betekenis van dergelijke aspecten van het liberalisme afhankelijk is van tijd en plaats. Indien de bundel een zwaartepunt heeft, ligt dit in het Nederland van de negentiende eeuw. Dat kan gezien de recente Nederlandse geschiedschrijving niet al te veel verbazing wekken, zeker niet als men bedenkt dat het aandeel der Lage Landen aan het boek wordt geleverd door auteurs als P. Blaas, S. Stuurman, H. te Velde en J. P. de Valk, die aan die historiografische opbloei hebben meegewerkt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de index laat zien dat de meest voorkomende historische figuur in de verschillende artikelen Johan Rudolf Thorbecke is. Opmerkelijk is dan weer wel dat F. L. van Holthoorn in zijn bijdrage stelt dat juist Thorbecke een *outsider* in de hoofdstroom van het Nederlandse liberalisme was. Hij zoekt voor zijn stelling steun bij Stuurman die in zijn bekende boek *Wacht op onze daden* geen apart hoofdstuk aan Thorbecke wijdt. Of de laatstgenoemde schrijver zo ver zou willen gaan, waag ik te betwijfelen. Bovendien dringt de vraag zich op welke dan de hoofdstroom van het Nederlandse liberalisme was. Atheïstisch was die in ieder geval niet, zoals De Valk in zijn bijdrage uitlegt. Hij roept zelfs op tot een 'religieuze geschiedenis van het Nederlandse liberalisme' als bijdrage aan een algemene cultuurgeschiedenis van ons land.

Ofschoon de opzet van de conferentie niet comparatief was, trachten enkele auteurs wel een aanzet tot historische vergelijkingen te maken. Wintle vat 'liberalisme' in zijn artikel zeer breed op en probeert de in het buitenland vaak geroemde tolerantie in Nederland te verklaren vanuit een 'liberale' traditie die teruggaat tot de tijd van de Republiek. Paradoxaal genoeg betekende de verzuiling een bevestiging van de tolerantie, ook al was het in negatieve zin, als 'living apart together', en bracht de ontzuiling van de jaren zestig ons een maatschappij die de aloude tolerantie deed culmineren in een — wederom in de ogen van de buitenstaander — ongekende permissiviteit. Stuurman traceert opvattingen over de productieve deugd in de geschriften van liberalen in vooral Nederland en Groot-Brittannië, en constateert opmerkelijke overeenkomsten. Geen Brits-Nederlandse maar toch een historische vergelijking is die van P. Bew in zijn stuk over het liberalisme in Engeland en Ierland ten tijde van Gladstone. Impliciet is de (contrast-)vergelijking in de bijdrage van M. Bentley over liberalisme en nationalisme in Engeland in de periode 1835-1935. Aangezien in Engeland — in tegenstelling tot het grootste deel van de wereld — het ontstaan van de natiestaat aan de opkomst van liberalisme voorafging, kent het Britse nationalisme een bijzonder verloop dat zich niet gemakkelijk laat inpassen in de dominante classificaties van Gellner en Hobsbawm, aldus Bentley. Hier was een explicietere vergelijking met Nederland wellicht op haar plaats geweest maar het is duidelijk dat — met de gebruikelijke uitzondering op de regel (hier Wintle) — Nederlanders zich sneller zullen laten verleiden tot een vergelijking met Engeland dan vice versa. De bundel wordt besloten door twee Angelsaksische bijdragen waarin de auteurs vrezen voor het verdwijnen van een historisch perspectief op het liberalisme in politiek en filosofie. De bundeling van deze bijdragen levert niet meer op dan de som der delen, maar beoogt dat, denk ik, ook niet. De

uitkomst van de optelsom is moeilijk in een getal uit te drukken maar zij moet hoger liggen dan de lettergrootte die de uitgever voor deze publicatie heeft gekozen. Ik wens de papers van de dertiende Anglo-Dutch historical conference en hun lezers een groter corps toe.

Nico Randeraad

W. Ravesteijn, *De zegenrijke heeren der wateren. Irrigatie en staat op Java, 1832-1942* (Dissertatie Nijmegen 1997; Delft: Delft university press, 1997, xxii + 409 blz., ISBN 90 407 1462 2).

Irrigatie, de kunstmatige watervoorziening van landbouwgewassen, kent op Java een eeuwenoude traditie. De basis van de huidige systemen is echter gelegd tijdens de Nederlandse koloniale periode. Hoe die koloniale irrigatie zich ontwikkelde is het onderwerp van *De zegenrijke heeren der wateren. Irrigatie en staat op Java, 1832-1942*, waarop cultureel antropoloog Wim Ravesteijn op 18 juni 1997 promoveerde aan de Katholieke universiteit Nijmegen.

Er is slechts een beperkt aantal studies verschenen over de ontwikkeling van het irrigatiewezen in Nederlands-Indië. Ravesteijn vult met zijn lijvige overzichtswerk een leemte. Hij is vooral geïnteresseerd in de wisselwerking tussen technische innovaties en maatschappelijke ontwikkeling. Het proefschrift begint met een brede beschouwing over technologieontwikkeling, perspectieven op de ontwikkeling van irrigatie op Java en debatten rond koloniale staatsvorming. Vervolgens analyseert Ravesteijn de wisselwerking tussen technische innovaties en maatschappelijke ontwikkeling middels uitgebreide beschrijvingen van vier irrigatiewerken, waarin uitputtend zowel technische als maatschappelijke informatie wordt gegeven. De werken corresponderen met bepaalde perioden van het koloniale staatsvormingsproces: de stuw in de Sampeanrivier (vroegkoloniale staat: 1816-1885), de Pemaliwerken en de Solovalleiwerken (overgangperiode: 1885-1920) en de Cisadane/Cidurianwerken (moderne koloniale staat: na 1920). Ingenieursirrigatie werd volgens Ravesteijn een voorbeeld voor maatschappelijke vooruitgang die gebaseerd was op moderne techniek.

Het begrip koloniale staatsvorming in brede zin behelst de analyse van politiek-bestuurlijke, economische en ruimtelijke aspecten. Ravesteijn beperkt zich bij het analyseren van de relatie tussen irrigatie-ontwikkeling en koloniale staatsvorming tot het politiek-bestuurlijke niveau, te weten de rol die ingenieurs speelden in de vorming van de bureaucratistische staat. Hij laat zien dat het beleid van de koloniale staat de aanleg van bevoeiingswerken door ingenieurs mogelijk maakte en deze in een bepaalde richting stuurde. De activiteiten werden vooral beïnvloed door de machtsverhoudingen tussen de staatsdiensten binnenlands bestuur (BB), waterstaat en het landbouwdepartement. De opkomst van ingenieurs deed de Indische staat ontwikkelen van een enkel departement (het BB) tot een bureaucratistische organisatie met meerdere, specialistische departementen (waaronder waterstaat en landbouw). De auteur concludeert dat de irrigatie-ontwikkeling duidelijk van invloed was op dit proces van staatsvorming. In zijn uitwerking van die invloed benoemt hij echter een specifiek element als doorslaggevende factor: de rol van de ingenieurs. Uiteraard blijkt uit het boek dat die rol en de daadwerkelijke irrigatie-ontwikkeling veel met elkaar te maken hebben, maar blijkbaar was de positie van ingenieurs in het staatsvormingsproces doorslaggevend.

Bij de beschreven wisselwerking zijn twee kanttekeningen te plaatsen. De eerste is dat irrigatie niet de enige belangrijke technische sector in de kolonie was. Dat roept de vraag op naar de bijzondere positie van irrigatie-ingenieurs in vergelijking met die van andere ingenieurs (spoorwegen, suikerindustrie) in het proces van staatsvorming. Deze positie lijkt te liggen in de